

Т. М. БАРАБАШ, Л. В. ЛЕВИЦЬКА

Тетяна Миколаївна Барабаш, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач сектором Інституту законодавства Верховної Ради України

Людмила Василівна Левицька, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач сектором Інституту законодавства Верховної Ради України

ЗАКОНОДАВЧІ ТА НАУКОВІ ОРІЄНТИРИ ЗАХИСТУ ПРАВ ОСОБИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ УКРАЇНИ

Забезпечення прав і свобод людини визначає розвиток більшості країн світу на шляху політичної демократії, економічного прогресу та співробітництва, виступає одним із основних завдань процесу реформування українського суспільства, що набуває особливого значення в контексті європейської інтеграції України. Проголошення в Конституції України курсу на формування правової держави, визначення нею головного обов'язку держави як утвердження прав та свобод людини неминуче виводять на перший план проблему ефективності юридичного забезпечення прав людини, зокрема ефективності захисту цих прав. Отже, сама концепція правової держави закладає об'єктивні передумови для конструювання й аналізу специфічного права людини на ефективний захист її прав та свобод.

У сучасній Україні продовжується складний процес побудови правової держави, відбувається переусвідомлення цінностей та значення багатьох правових інститутів і механізмів. Одним із головних напрямів розвитку вітчизняної правової системи став пріоритет особи, її прав і свобод, зокрема в кримінально-правовій сфері, що знаходить своє відображення у численних наукових доробках, дослідженнях проблем забезпечення прав людини під час кримінального провадження.

Цій проблематиці з позицій структурної побудови кримінального судочинства, утвердження принципів змагальності та забезпечення обвинуваченому права на захист присвятило свої праці чимало науковців. У юридичній літературі дореволюційного періоду категорія захисту досліджувалась: С. І. Вікторським, Л. Є. Владимировим, В. П. Даневським, О. Ф. Кістяківським, В. М. Плазуновим, В. К. Случевським, Д. Г. Тальбергом, І. Я. Фойницьким та ін. У радянські часи вагомих доробок у розвиток вчення про функцію захисту внесли: В. Д. Адаменко, О. Д. Бойков, І. С. Галаган, Ю. М. Грошевий, В. С. Даєв, П. С. Елькінд, З. З. Зіннатулін, В. С. Зеленецький, О. М. Ларін, Я. . Мотовиловкер, В. П. Нажимов, І. Д. Перлов, Н. Н. Полянський, Р. Д. Рахунов, Г. П. Саркіянц, Ю. І. Стецовський, М. С. Строгович, В. І. Тирічев, Ф. Н. Фаткуллін, Д. П. Фіолевський, А. Л. Ципкін та інші вчені. У незалежній Україні цією проблемою, в тому чи іншому аспекті переймалися: С. А. Альперт, Ю. П. Аленін, А. М. Бірюкова, Т. В. Варфоломеева, І. Ю. Гловацький, В. Г. Гончаренко, С. В. Гончаренко, Я. П. Зейкан, С. О. Ковальчук, Т. В. Корчева, Л. М. Лобойко, В. Т. Маляренко, М. А. Маркуш, О. Р. Михайленко, В. Т. Нор, Н. М. Обрізан, Т. В. Омельченко, О. В. Острогляд, А. М. Тітов, Ю. В. Хоматов, П. В. Хотинець, О. О. Чепурний, О. Г. Шило, М. Є. Шумило, О. Г. Яновська, Ю. П. Янович та ін.

Варто зауважити, що науковий інтерес до проблем захисту прав людини і громадянина в кримінальному судочинстві не згасає. Так, наприклад, якщо в минулих роках 12 % захищених дисертаційних робіт стосувались категорії захисту в кримінальному провадженні, то протягом 2010–2011 рр. із 146 дисертацій 14 присвячено інституту захисту та реалізації прав особи в кримінальному процесі, що становить 24,5 %¹. Серед основних проблемних питань, які стосуються оновлення національного кримінально-процесуального законодавства у сфері захисту прав особи та порушуються науковцями у наукових доробках, виділяються наступні: забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства, механізм забезпечення правової позиції особистості в кримінальному процесі, реалізація функції захисту в кримінальному процесі, принципи кримінального судочинства. Разом з тим набуття чинності новим Кримінальним процесуальним кодексом України відкриває перед вченими і практиками нові проблемні питання.

Право на захист становить передбачена Конституцією України та іншими законами можливість особи використовувати для захисту свого права власні дозволені законом примусові дії або звернутися до компетентних державних чи міжнародних органів (організацій) з вимогою примусити зобов'язану особу до правомірної обов'язкової поведінки. Зазначене право гарантується особі низкою міжнародно-правових документів, які формулюють його, зазвичай, як право людини на ефективний національний юридичний засіб захисту: Загальною декларацією прав людини (1948 р.), Європейською конвенцією про взаємну допомогу у кримінальних справах (1959 р.), Конвенцією про захист прав людини і основних свобод (ст. 6), Міжнародним пактом про громадянські і політичні права (ст.ст. 2, ст. 14), Основними принципами ООН, що стосуються ролі юристів (принципи 1, 19), Конвенцією проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведіння і покарання (від 10 грудня 1984 р.).

Захисту прав і свобод людини як головному обов'язку держави приділено окрему увагу у п. 1.1.1.3. Національної програми співробітництва Україна – НАТО на 2012 р., затвердженої Указом Президента України від 19 квітня 2012 р. № 273/2012².

Основним критерієм, який би дозволив кваліфікувати ту чи іншу діяльність як правозахисну, є здатність такої діяльності виконати соціальну функцію у здійсненні захисту права людини. Захист прав людини, як юридична категорія, має важливе значення для гарантії існування, реалізації та охорони Конституції України. Основне призначення захисту проявляється у законодавчо передбаченій можливості людини використовувати з метою захисту свого права дозволені законом примусові дії з вимогою примусити зобов'язану особу до правомірної зобов'язаної поведінки. Існування реального «правового захисту» людини в цілому, а також відповідальності держави перед нею є тим чинником, що утверджує у правосвідомості людини уявлення про справедливість, доцільність існуючої державної влади, забезпечуючи тим самим її легітимність. Механізм правового захисту визначається як динамічна система правових форм, засобів і заходів, дія і взаємодія яких спрямовані на запобігання порушенням прав людини чи на їх відновлення у випадку порушення. Він містить у собі три елементи: охорону прав; захист прав; юридичну допомогу особі.

Захист виходить із об'єктивних законів суспільного розвитку, із певного співвідношення інтересів держави, свободи особи і завдань кримінального процесу. Норми останнього мають бути системою засобів захисту особи. Різні форми захисту є явищем соціальним, історично обумовленим економічним та політичним розвитком суспільства. Правовий і морально-психологічний зміст захисту особи визначається умовами її життя, існуючими суспільно-правовими відносинами.

Варто зауважити, що пропозиції вчених про удосконалення кримінального процесуального законодавства, законодавства про адвокатуру, здебільшого, знайшли відображення у: 1) новому Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України): з урахуванням європейського кримінально-процесуального законодавства та країн пострадянського простору проведено оптимізацію кримінально-процесуального законодавства України, позбавивши його надмірного дублювання, білінгвізму, семантичного нагромадження, і в цілому приведено його до загальних вимог юридичної техніки; сторонам кримінального провадження надано рівні права щодо подання доказів безпосередньо до суду; слідчий та прокурор позбавляються фактично «монопольного» права на подання доказів; запроваджено новий порядок, згідно з яким суд зможе ґрунтувати свої висновки виключно на тих показаннях, які він безпосередньо отримав від сторін кримінального провадження у судовому засіданні, або які були надані слідчому судді у судовому засіданні під час досудового розслідування; підвищено гарантії прав підозрюваних, обвинувачених, потерпілого; приділено увагу забезпеченню поваги до людської гідності осіб, які притягуються до кримінальної відповідальності, та недопущенню дій, що принижують їх в очах суспільства; розширено можливості захисника зі здійснення доказової діяльності тощо³; 2) у Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»: удосконалено загальні засади діяльності адвокатури, гарантується незалежність адвокатури від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб. Обов'язок із створення належних умов діяльності адвокатури та забезпечення дотримання гарантій адвокатської діяльності покладається на державу; створено систему органів адвокатського самоврядування і визначено їх повноваження, а також Національну асоціацію адвокатів України; розширено види адвокатської діяльності, професійних прав та обов'язків адвоката, гарантій адвокатської діяльності; передбачено створення й функціонування Єдиного реєстру адвокатів України тощо⁴.

Кримінально-процесуальне законодавство завжди містило положення, які стосуються захисту прав людини, яку піддавали кримінальному переслідуванню. Із перших років проголошення незалежності прийнято Закон України «Про адвокатуру» (19 грудня 1992 р.), який останнім часом неодноразово піддавався критиці як такий, що не відповідає сучасним реаліям. У зв'язку з цим періодично пропонувались нові його редакції: законопроекти: № 3061 (від 3 червня 2004 р.), № 3061 – 1 (від 30 жовтня 2004 р.), № 5187 (від 27 лютого 2004 р.), № 7051 (від 9 лютого 2006 р.), № 7051 – 2 (від 29 листопада 2005 р.), № 1430 (від 25 грудня 2008 р.), № 10424 (від 28 квітня 2012 р.), аж поки не прийнято принципово новий законодавчий акт «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (від 5 липня 2012 р.).

На розгляд Верховної Ради України також постійно вносяться законопроекти, пов'язані із забезпеченням захисту прав людини у кримінально-правовій сфері: про внесення змін та доповнень до КПК України щодо надання Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини та його представникам можливості судового захисту прав та свобод людини (реєстр. № 1299); про внесення змін до КПК (щодо дотримання таємниці сповіді) (реєстр. № 1308); про внесення змін до КПК (щодо оскарження постанов про порушення кримінальних справ) (реєстр. № 2380); про внесення змін до КПК щодо видачі особи (екстрадиції) (реєстр. № 3176); про внесення змін до КПК і Закону України «Про попереднє ув'язнення» (щодо запобіжних заходів) (реєстр. № 4189); про внесення змін до КПК (щодо розгляду скарг) (реєстр. № 4285); про внесення змін до КПК (щодо права свідка на адвоката) (реєстр. № 4328); про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України (щодо захисту дитини від торгівлі людьми та експлуатації) (реєстр. № 7391); про внесення змін до КПК України щодо забезпечення права підозрюваного, обвинуваченого, підсудного на захист (реєстр. № 9112). Навіть із прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України (13 квітня 2012 р.) вже пропонуються як окремі його зміни і доповнення (сім законопроектів станом на 15 лютого 2013 р.): з метою забезпечення міжнародно-правових зобов'язань України (реєстр. № 1099 від 14 грудня 2012 р.); щодо встановлення кримінальної відповідальності за порушення порядку голосування на пленарних засіданнях Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим та місцевих рад (реєстр. № 2012 від 14 січня 2013 р.); щодо імплементації

ментації до національного законодавства положень ст. 19 Конвенції ООН проти корупції (реєстр. № 2023 від 16 січня 2013 р.); щодо приведення Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України у відповідність до європейських стандартів кримінального судочинства) (реєстр. № 2270 від 11 лютого 2013 р.); щодо скасування відеоконференцій (реєстр. № 2305 від 15 лютого 2013 р.); щодо виключення положень про визнання доказами показань з чужих слів (реєстр. № 2112 від 28 січня 2013 р.); так і визнання КПК України таким, що втратив чинність в цілому (реєстр. № 1212 від 8 січня 2013 р.).

За результатами аналізу законопроектів з питань захисту прав людини у кримінальному процесі України, внесених на розгляд Верховної Ради України шостого і сьомого скликання, а також пропозицій науковців, доцільно привернути увагу до окремих проблем, які, на нашу думку, потребують вирішення:

1) захисника доцільно наділити правом ініціювати визнання доказів недопустимими, зокрема, у випадку зізнання підозрюваного (обвинуваченого) у вчиненні злочину за відсутності захисника й відмови від нього у майбутньому;

2) розширенню підлягають права захисника при допиті: роз'яснювати підзахисному значення поставлених запитань, вносити клопотання про надання перерви для консультації з підзахисним, задавати запитання слідчому та підзахисному, робити заяви і приносити скарги на дії щодо допиту, вимагати уточнення й доповнення протоколу допиту; щодо участі захисника у судовому розгляді: «захисник підсудного подає предмети, письмові документи й інші докази, які мають відношення до справи, які суд зобов'язаний приєднати до справи, заявляє клопотання про витребування і приєднання до справи нових доказів, бере участь у дослідженні доказів, висловлює думку щодо клопотань інших учасників судового розгляду, викладає свою думку щодо обвинувачення, меж його доведення, про обставини, що пом'якшують покарання чи виправдовують підсудного, висловлює суду пропозицію про застосування кримінального закону, призначення покарання, а також з інших питань, що виникають під час судового розгляду»;

3) неможливо обов'язкову участь захисника у суді апеляційної інстанції ставити в залежність від погіршення становища засудженого (виправданого) (ч. 2 ст. 45 КПК);

4) удосконаленню підлягають підстави відводу захисника: у випадку заяви захисником клопотання про допит його як свідка про обставини, що стали йому відомі при виконанні обов'язків захисника;

5) необхідно закріпити в КПК України положення, згідно з яким при вирішенні питання про проведення судового слідства в рамках апеляційного провадження обов'язково заслуховується думка захисника і забезпечується можливість доведення або спростування доказів чи свідчень з боку захисту;

6) з метою урегулювання підстав і порядку виправдання особи в кримінальному процесі пропонується: доповнити ст. 371 КПК: «Судді, що голосував за постановлення виправдувального вироку підсудному і який залишився у меншості, надається право утриматися від голосування по всім іншим питанням, передбаченим ст. 368 КПК України»; а ч. 1 ст. 373 змінити і викласти у такій редакції: «Виправдувальний вирок постановляється, якщо у судовому розгляді доведено: 1) відсутність події злочину; 2) відсутність в діянні підсудного складу злочину; 3) непричетність підсудного до вчинення злочину»;

7) у Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» потрібно: усунути обмеження професійної адвокатської діяльності в частині захисту прав та законних інтересів підзахисного; надати можливість захиснику оскаржувати до суду будь-яке рішення органів досудового розслідування та рішення суду в апеляційному порядку, які обмежують його професійні та процесуальні права; закріпити положення про «добросовісну» рекламу адвокатських послуг, про реєстри адвокатів, що діють на території тієї чи іншої адміністративно-територіальної одиниці.

Серед останніх внесених на розгляд Верховної Ради України законопроектів щодо удосконалення чинного КПК України варто зупинитись на пропозиції про визнання КПК України таким, що втратив чинність⁵. З цього приводу зауважимо, що у законопроекті стверджується наявність «негативної реакції українського суспільства на ухвалення Кримінального процесуального кодексу України», яка, на нашу думку, не має ґрунтовної аргументації, статистичних даних щодо звернень громадян із скаргами на дії й рішення уповноважених суб'єктів, які здійснюють кримінального провадження та залучають до нього інших учасників. В Україні було здійснено дев'ять спроб підготувати новий КПК. Однак більшості з них бракувало чіткої концепції оновлень кримінального процесу, які б забезпечили його відповідність міжнародним стандартам у сфері захисту прав людини, з одного боку, та ефективну незаформалізовану роботу правоохоронних органів, з іншого. Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р. надає змогу віднайти справедливий баланс між інтересами держави та особи, яка притягується до кримінальної відповідальності, оскільки, з одного боку, передбачає сучасні інструменти для боротьби зі злочинністю, підвищує оперативність та ефективність кримінального судочинства, а з іншого, – сприяє утвердженню гарантій прав людини і надає їй значні можливості для захисту своїх прав, свобод та інтересів.

Звичайно, новий КПК України має свої недоліки (адже створити ідеальний кодифікований акт неможливо, але позитивних концептуальних положень значно більше, про що свідчить і схвальна його експертна оцінка Венеціанською комісією. Ефективність і дієвість КПК є питанням часу і плідної законотворчої роботи, з урахуванням практики правозастосування і потреб сьогодення. Тому визнати Кримінальний процесуальний кодекс України таким, що втратив чинність, є недоцільним і навіть безвідповідальним. Удосконалення окремих положень КПК України вбачається можливим через комплексне внесення до нього змін і доповнень, але через деякий термін його чинності, з урахуванням якісних і кількісних показників правозастосовної діяльності.

Таким чином, підбиваючи підсумки, слід підкреслити, що значення кримінально-процесуального закону в житті суспільства визначається передусім тим, що воно встановлює ефективний порядок розслідування та

судового розгляду кримінальних справ, забезпечуючи умови для успішної боротьби із злочинністю, наділяючи відповідні органи держави владними повноваженнями, створюючи умови для виконання завдань судочинства. Кримінально-процесуальним законодавством передбачаються процесуальні гарантії прав особи: на судовий захист, особисту свободу, недоторканність особи, житла, охорону особистого життя громадян, таємницю листування, телефонних переговорів і телеграфних повідомлень, захист від обвинувачення, оскарження дій посадових осіб. Кримінально-процесуальний закон створює умови для правильного застосування кримінального та інших законів. Тому детальна регламентація діяльності з розкриття злочинів, викриття винних і притягнення їх до відповідальності створює кримінально-процесуальний порядок, дотримання якого є необхідним для розв'язання завдань кримінального судочинства і втілення у життя принципу соціальної справедливості.

¹ Правова наука та законодавча практика: аналіз дисертаційних досліджень / За заг. ред. В. О. Зайчука. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2009; 2012. – 150 с.

² Про затвердження Річної Національної програми співробітництва Україна – НАТО на 2012 рік : Указ Президента України від 19.04.2012 р. № 273/2012 : [Електронний ресурс] // Режим доступу : www.president.gov.ua

³ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. – К. : Алерта, 2012. – 304 с.

⁴ Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 5.07.2012 № 5076-VI : [Електронний ресурс] // Режим доступу : www.rada.gov.ua

⁵ Про визнання таким, що втратив чинність, Кримінального процесуального кодексу України : законопроект реєстр. № 1212 від 08.01.2013 р. : [Електронний ресурс] // Режим доступу : www.rada.gov.ua

Резюме

Барабаш Т. М., Левицька Л. В. Законодавчі та наукові орієнтири захисту прав особи в кримінальному провадженні України.

Стаття присвячена висвітленню законодавчих і наукових підходів до захисту прав особи, зокрема, підозрюваного, обвинуваченого в кримінальному провадженні України. Проаналізовано законотворчу діяльність Верховної Ради України VI і VII скликань у кримінальній процесуальній сфері, виділено її пріоритетні напрямки і здобутки, виходячи з того, що на сучасному етапі державотворення для України, яка задекларувала свій демократичний вибір, об'єктивною необхідністю є удосконалення законодавчого процесу та покращення якості законів, стабілізуюча роль яких сприяє гармонійності й узгодженості правової системи. Досліджені наукові погляди і пропозиції вчених щодо удосконалення кримінального провадження в частині забезпечення прав особи, стан їхньої реалізації у законотворчій діяльності парламенту, спираючись на те, що правова наука покликана не лише актуалізувати певні проблеми, а й пропонувати чіткі механізми їх подолання. Обґрунтовано недоцільність хаотичного внесення змін і доповнень до нового Кримінального процесуального кодексу України.

Ключові слова: захист прав, кримінальне провадження, законотворчість, наукові погляди.

Резюме

Барабаш Т. Н., Левицька Л. В. Законодательные и научные ориентиры защиты прав личности в уголовном производстве Украины.

Статья посвящена освещению законодательных и научных подходов к защите прав личности, в частности, подозреваемого, обвиняемого в уголовном производстве Украины. Проанализирована законотворческая деятельность Верховной Рады Украины VI и VII созывов в уголовной процессуальной сфере, выделены ее приоритетные направления и достижения, исходя из того, что на современном этапе создания государства для Украины, которая задекларировала свой демократический выбор, объективной необходимостью является усовершенствование законодательного процесса и улучшение качества законов, стабилизирующая роль которых способствует гармоничности и согласованности правовой системы. Исследованы научные взгляды и предложения ученых относительно усовершенствования уголовного производства в сфере обеспечения прав личности, состояние их реализации в законотворческой деятельности парламента, опираясь на то, что правовая наука призвана не только актуализировать определенные проблемы, но и предлагать четкие механизмы их преодоления. Обоснованно нецелесообразность хаотического внесения изменений и дополнений к новому Уголовному процессуальному кодексу Украины.

Ключевые слова: защита прав, уголовное производство, законотворческий процесс, научные взгляды.

Summary

Barabash T., Levytska L. Legislative and scientific based of defense of rights for personality is in the criminal realization of Ukraine.

The article is devoted illumination of the legislative and scientific going near defense of rights for personality, in particular, suspected, defendant in criminal realization of Ukraine. Activity on creation of laws of Verkhovna Rada of Ukraine is analyzed VI and VII convocations in a criminal judicial sphere, it is selected priority directions and achievements, coming from that on the modern stage of creation of the state for Ukraine which declared the democratic choice, an objective necessity is an improvement of legislative process and but improvement qualities of laws, the antihunt role of which is instrumental in harmoniousness and coordination of the legal system. Scientific looks and suggestions of scientists are investigational in relation to the improvement of criminal production in the field of providing of rights for personality, consisting of their realization of Activity on creation of laws of parliament, leaning against that legal science is called not only to accent attention on certain problems, but also offer the clear mechanisms of their overcoming. Grounded pointlessness of the chaotic bringing of changes and adding to the new Criminal judicial code of Ukraine.

Key words: defense of rights, criminal production, process on creation of laws, scientific looks.

Отримано 19.02.2013